

Private brev som historisk kilde

Michael 2023; 20: 226–33.

Når man leser private brev og litteratur der slike har vær brukt som kilde, melder det seg refleksjoner om hva de representerer. Private brev er åpenbart en historisk kildekategori som tilhører et tidsvindu og som er på vei ut. Som et tidlig og et sent eksempel fra den medisinske verden er valgt en korrespondanse fra 1798–1799 og en brevsamling fra 1917–1952.

La oss tenke oss at du finner et gammelt brev, enten ved rydding på ditt loft eller i et arkiv. Kanskje er det et flammende kjærlighetsbrev som en bestemor har tatt vare på. Dette legger du refleksorisk til side, for det var ikke ment for dine øyne. Men brevet du finner er kan hende likevel et privat tidsbilde som kan ha allmenn interesse, også nå. Brev er uansett *sakprosa*, en – riktignok uttrykt – ytring om en *virkelighet* og framstår som en historisk kilde.¹

Bruk av private brev² som kildemateriale er en del av hverdagen for mange forfattere, især biografer. Det er derfor verken nytt eller originalt å påpeke at private brev som kilde krever metodisk omtanke. Det fins mye metodekunnskap som ikke behøver omtales nærmere her. Men av og til kan det likevel være nødvendig å tenke nærmere over brevs kildestatus.³ For i hvilken grad er en brevtekst sakprosa om en *virkelighet*? Hva slags virkelighet er det i så fall? Og i hvilken grad kan, bør eller skal private brev offentliggjøres? Når kan ettertiden tillate det private å bli allment eie?

1 En overordnet leksikalsk definisjon lyder: «Sakprosa er i vid forstand tekster som mottakeren har grunn til å oppfatte som direkte ytringer om virkeligheten». (www.sn.no)

2 Andre typer brev omtales ikke her.

3 Ved en internasjonal konferanse 2.–3.6.2022 ved Nasjonalbiblioteket i Oslo ble det presentert en rekke studier basert på brev som kilde. Program, sammendrag og powerpoints fra The Working with Letters conference kan lastes ned fra <https://www.nb.no/hva-skjer/working-with-letters/>.

Som eksempel er valgt to brevsamlinger fra det medisinhistoriske feltet⁴, den ene fra tidlig i perioden folk flest skrev mange private brev, nemlig 1798–1799⁵ og den andre fra slutten av perioden, 1917–1952.⁶ Til sammenlikning er brukt en medisinerstudents brev hjem fra 1913 til 1920.⁷

1700-talls-legen på St. Thomas

Danmark hadde kolonier i Det karibiske hav fra 1671 til 1917. Marinefartøyer patruljerte farvannene rundt øyene St. Thomas, St. Croix og St. Jan for å holde vakt. Hyppig skipsleilighet til moderlandet gjorde det mulig for mannskapene å sende og motta brev.

En av brevskriverne var skipslegen Thomas Christopher Mangor (1775–1800). Han skrev til sin far, stadsfysikus i København Christopher Elovius Mangor (1739–1801), med noen brev også stilet til moren, Marie Elisabeth Klagenberg Mangor (1743–1823).⁸ Faren sendte svarbrev til sønnen. Denne korrespondansen gir et ganske unikt gløtt både inn i et familieliv og i det danske samfunnet som sådant ved utgangen av 1700-tallet.⁹ Men skipslegen gjorde noe annet i tillegg. Han skrev en omstendelig dagbok som er blitt bevart.¹⁰

Skulle man ønske mer offisielle opplysninger om hva som foregikk om bord, er også dette arkivert.¹¹ Sammenlikningsgrunnlag for den virkeligheten brevene beskriver, er altså tilgjengelig.

Figur 1 viser et utsnitt av en side av et brev fra Vest-India. Brevene er utførlige og avfattet med pen håndskrift og godt språk.¹²

I figur 1 ser vi hvordan et typisk brev inneholder informasjon i en fortettet form. Første linje i utsnittet avslutter en beretning om et ball i byen

4 Innholdet i eksempelsamlingene behandles bare kort her, idet denne kronikken konsentreres om refleksjoner man gjør seg. Se nærmere i de angitte referansene vedrørende detaljer.

5 Larsen Ø. *Schiff und Seuche 1995–1799*. Oslo: Universitetsforlaget, 1968.

6 Lagt fram ved The Working with letters conference, Oslo 2022: Larsen Ø, Sørsdal R. *Letters to a mother – some methodological challenges*.

7 Odd Kinck Eide (1894–1924). Larsen Ø. *Legestudent i hovudstaden*. Oslo: Gyldendal akademisk, 2002.

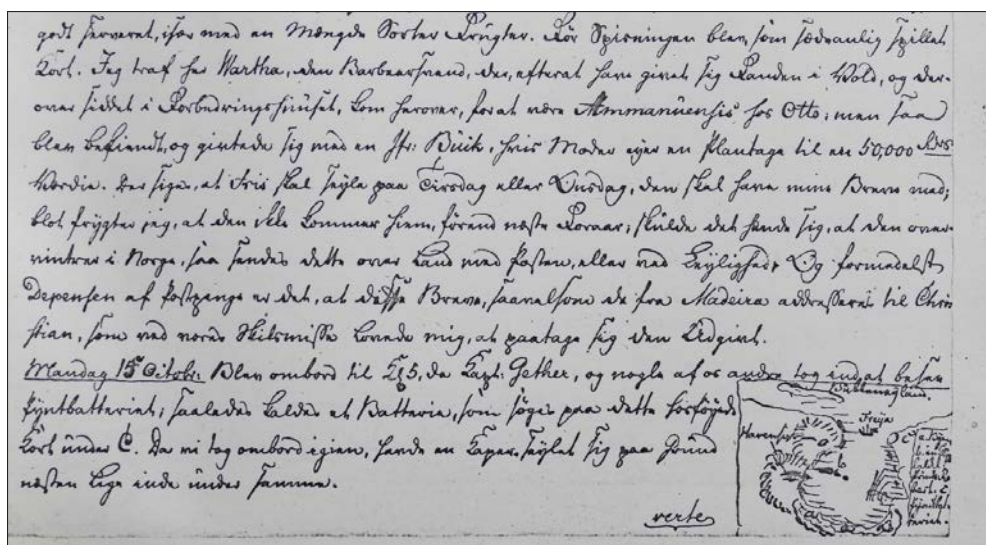
8 Norrie G. Fader og Søn. *Militærlegen* 1933; 39: 77–104, Larsen Ø. Dansk-norsk marinefartøy i tropevarme i 1798. *Tidsskr Nor Legeforen* 1990;110:3467–9.

9 I 1960-årene befant dette brev materialet seg på loftet hos Københavnsarkitekten Ib Lunding (1895–1983) og ble kopiert der in extenso. Kopien befinner seg hos forfatteren. Det er 121 brevsider fra T.C., Mangor og 21 brevsider fra C.E. Mangor. Antallet sider og brev er ikke helt identisk, ettersom et brev kunne få tilføyelse som et nytt brev før det ble sendt av sted.

10 Dagboken fantes også i arkitektens samling og er kopiert på samme måte som brevene. Innholdet er nærmere kommentert i: Larsen Ø. Doris. *Michael* 2009;6:234–51.

11 Relevante dokumentserier, f. eks. skipslegens journaler, er kopiert i Rigsarkivet i København. Kopiene oppbevares av forfatteren. Ytterligere materiale finnes også i det danske arkiververket. Nærmere om materialet i Larsen Ø. *Schiff und Seuche 1995–1799*. Oslo: Universitetsforlaget, 1968.

12 Når vi kjenner til dagbokskrivningen, kan vi undres over hvordan T.C. Mangor fikk tid. Han kommenterer dette selv i et brev – når fartøyet var i sjøen, hadde skipslegen ofte svært lite å gjøre.

Figur 1: Nedre halvpart av en side fra et brev skrevet om bord 15.–16. oktober 1798 utenfor hovedstaden Charlotte Amalie på St. Thomas. (Foto: Øivind Larsen)

Charlotte Amalie på St. Thomas. Slike festligheter var tallrike. Sladderen om en kollega var kanskje bare ment for faderen. I de neste linjene følger bemerkninger om hvordan få sendt brev hjem, og så om besøket på det lokale fortet – der et uheldig kaperfartøy hadde seilt på grunn.

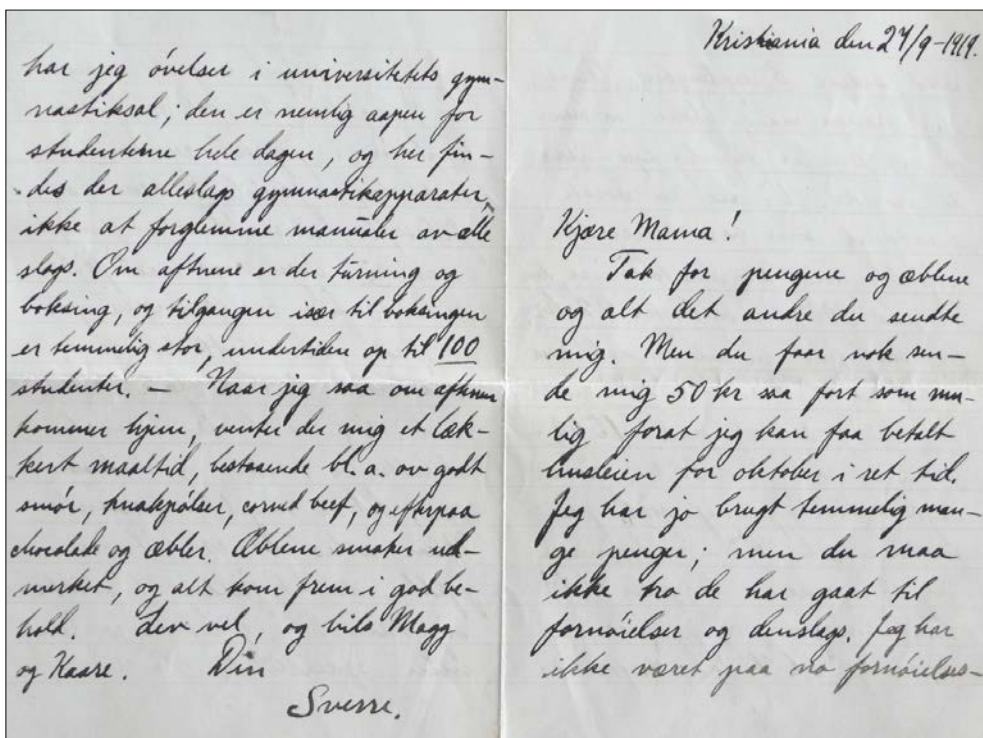
Brev hjem i det 20. århundre

Å være student i Norge i første halvdel av forrige århundre var sjelden en enkel sak, dersom man da ikke kom fra en velstående familie. Studenter fra periferien måtte ordne alt selv, fra studiefinansiering til å skaffe seg bolig. Møtet med universitetsmiljøet kunne virke brutalt.¹³ Det var langt og kostbart å reise hjem for å holde kontakten. Å telefonere var omstendelig. *Brevet* ble den typiske kommunikasjonsform.

Gjennom 33 år, fra 1919 til 1952, skrev legestudent og senere kirurgisk overlege Sverre Sørsdal fra Hamar (1900–1996) hele 256 brev hjem til moren, Ingeborg Skjervheim Sørsdal (1867–1962).¹⁴ Brevene lærer oss både

13 Se f. eks. stud.med. Odd Kinck Eides møte med studieplanen, eller mangel på sådan i 1913. I: Larsen Ø. *Legestudent i hovudstaden*. Oslo: Gyldendal akademisk, 2002.

14 Om det har vært flere brev, vites ikke. Originalbrevene som er brukt i publikasjoner om Sørsdal-samlingen, er deponert i Riksarkivet i Oslo under signaturen RA/PA-1847 Sørsdal, Sverre. Se: Larsen Ø. red. *Legestudent Sverre Sørsdals brev til sin mor 1919–27*. *Michael* 2013; 10: 365–446 og Larsen Ø, Sørsdal R. red. *Tysk okkupasjon og russiske fly – overlege Sverre Sørsdals brev fra Vardø 1942 og 1945*. *Michael* 2014; 11: 61–97. Herved en takk til Randi Sørsdal for å få benytte materialet.

Figur 2: Brev fra Sverre Sørsdal til moren i 1919. Brevene ble vanligvis skrevet på et brettet brevpapir. Bildet viser fjerde (siste) side til venstre og første side til høyre. (Foto: Øivind Larsen).

om Sørsdals liv som medisinerstudent og som toppidrettsutøver i boksing¹⁵. Som ung lege var han blant annet på hvalfangst. Han var ansvarlig overlege i Vardø mens Den annen verdenskrig raste – ikke minst der. Noen av brevene er skrevet da det var postsensur.¹⁶ Først i 1952 vendte Sørsdalfamilien tilbake til hjemtraktene ved Mjøsa og brevskrivningen opphørte.

Studentbrevene inneholder mye om penger. Kontekstkunnskap trengs her for å skjønne det. Moren var simpelthen ansvarlig for sønnens bankkontakter og studiefinansiering.¹⁷

15 Sverre Sørsdal var olympiadeltaker i boksing i 1920, 1924 og 1928.

16 Torstad J. Postkontroll og brevsensur i tilknytning til Norge under og etter annen verdenskrig – en innføring. warandfieldpost.com/artikler/ofk-nk99-korrigert-htm. (besøkt 1. 4. 2022.)

17 Opplysning fra Sørsdals datter Randi Sørsdal (født 1937). Hun hadde tatt vare på brevene og har også annet materiale etter sin far.

Private brev – sakprosa om hvilken virkelighet?

En biografiforfatter vil ta fatt på lesingen av uutforskede brev med nyfikenhet. Her finnes kanskje ny informasjon om biografiobjektets verden. Men hva slags virkelighet er dette? Er Mangors brev hjem å forstå som et objektivt bilde av livet i tropekolonien? Gir Sørsdals brev et representativt bilde av en medisiners liv?

Private brev kan studeres og inndeles langs ulike akser, f. eks. opprinnelse, hensikt, funksjon, relasjon til sender og mottaker og deres referanserammer, tidens skrivestil og brevformat, foruten den historiske, sosiale og kulturelle konteksten.¹⁸

Det private brevet må sees som en sakprosatekst om en *objektiv virkelighet*, men som likevel aldri gir et fyldestgjørende objektivt bilde. Brevet omhandler nødvendigvis bare et utvalg av fakta som dessuten er sett gjennom brevskriverens øyne. Det er altså en *opplevd virkelighet* brevet gjengir. Avsenderens utvalg og opplevelse kan farge teksten slik at den fjerner seg fra fagprosaens objektivitetsideal.¹⁹

Et privat brev kan beskrive en virkelighet slik brevskriveren, bevisst eller ubevisst, ønsker den skal se ut for andre. Beskrivelsen kan da være konform med et *format*, med hva avsender og mottaker forventer at f. eks. et julebrev eller et amerikabrev skal inneholde. Brevet kan således gjengi en *iscenesatt virkelighet*. Mange brevskrivere har gjort nettopp det – akkurat som folk på 2000-tallet profilerer seg selv i sosiale medier. Sørsdal skriver f. eks. stolt om sine idrettsprestasjoner. Det private brevet fungerer som et medium for en «presentation of self» i Goffmanns forstand.²⁰ Man setter seg selv i scene. Da blir det dette scenario brevforskeren forsker på.

Det bildet av virkeligheten i Dansk Vest-India som Mangor beskriver i brevene hjem, var ment for familien. Dagboken viser det. En kjærlighetshistorie som opptar den unge legen, dominerer i den. Mangor skriver beroligende og entusiastisk hjem om sin gode helse, enskjønt han befant seg i omgivelser med massiv eksponering for farlige smittsomme sykdommer. Ca 125 år senere skrev Sørsdal oppmuntrende og trøstefullt hjem også da han ble rammet av noe som må ha vært en tuberkuløs pleuritt. Hadde han ikke tunge tanker om tuberkulosen som herjet blant datidens studenter og helsepersonell?

18 Schulte R, Trippelskirch X von ed. *Reading, interpreting and historicizing: Letters as historical sources*. EUI Working paper HEC No. 2004/2, Badia Fiesolana, San Domenico (Fi): European University Institute, Florence, Department of history and civilization, 2004.

19 Selv et kjærlighetsbrev med glødende vendinger om den tilbedte kan være objektivt dekkende vedvredne brevskriverens *følelser*, det emosjonelle. Det er også sakprosa, men om en annen virkelighet.

20 Goffman E. *The presentation of self in everyday life*. New York: Doubleday, 1959.

Hvordan beskriver man egentlig sin virkelighet i private brev, f. eks. – til sine foreldre, og *hva skriver man ikke* der? For den som bruker brev som historisk kilde, kan det utelatte være det mest interessante.

Privat eller personlig?

Private brev er *private* i den forstand at de oftest er ment bare for mottakeren, eksempelvis bestemors kjærlighetsbrev. Brevet omfattes av en fortrolighet. Hvilken type og grad av fortrolighet det dreier seg om, avhenger av avsender, mottaker, tema, tiden og dens kulturelle klima. Derfor er det en avgrensning overfor brev som kan beskrives med det mindre intime ordet *personlige*. Det er brev som nok inneholder stoff preget av avsenderens virkelighetsopplevelse, men hvor teksten er mer fristilt fra emosjoner og private temaer. Brevet kan fra avsenderens side være tenkt å kunne leses av flere. Mellom privat og personlig er det en hårfn distinksjon. Denne har betydning når brevet skal behandles som sakprosa og som historisk kilde.

Kan og bør historiske privatbrev redigeres og utgis?

Forholdet mellom privat og personlig kan trekkes videre: Når man har et privat brev foran seg, når er det tillatelig å offentliggjøre det? Når utvides de engelske betegnelsene *private* og *personal* med det man ville kalle *public*?²¹

Det er ikke god tone å lese andres brev, det er noe alle vet. Det kan endog være straffbart. Likevel er private brev en skattet historisk kilde. Jo mer offentlig kjent avsender eller mottaker er, desto mer tillatelig ansees det akseptabelt å publisere private brev, begrunnet med offentlig interesse. Men kjente personer har som andre et privatliv med krav på et vern. Selv unge doktor Mangors mer enn to hundre år gamle brev er det rimelig å gjengi med tilbørlig forsiktighet.

De langt nyere Sørsdal-brevene trekker inn et annet moment av personvernet: Det omtales familie, bekjente og andre hvis liv ikke ligger så langt tilbake i tid. Skal disse eksponeres? Slikt stoff er det rimelig å ta ut, eventuelt referere indirekte.

Det man som forfatter og redaktør bør sørge for, er at det blir angitt hvor noe er tatt ut, og at det oppgis hvor originalmaterialet befinner seg, slik at spesielt interesserte kan finne fram selv. Å skrive og å redigere omfattes også av etikk.

21 Private brev kan være en litterær form, beregnet på publisering. Det er ikke tatt med her. Det er imidlertid gråsoner. Se f. eks. Kaja Schjerven Mollerins intervju med professor i litteraturvitenskap Tone Selboe *Ikke uten smerte* i *Bokmagasinet, Klassekampen* 6. mai 2023, s. 4-6.

Private brev som historisk kilde – et tidsvindu som lukkes

I noen tid framover vil det være mulig å finne høyst private brev på loftet. Den tiden er imidlertid snart over. Det verken skrives, mottas eller gjemmes så mange private brev mer. Når mottok noen på 2000-tallet brev av typen Mangor skrev mer enn to hundre år tidligere, eller Sørsdal i første del av 1900-tallet? Sannsynligvis svært få, for skikken å skrive slike private brev er blitt erstattet av andre meddelelsesformer. Det betyr at en nærmest standardisert sakprosa om fortidens opplevde virkelighet gradvis forsvinner. Den kontinueres ikke. Private brev har også vært kildemessig standardiserte fordi formatet har holdt seg – en mer eller mindre ærbødig innledning og en tilsvarende avslutning med de beste hilsener osv. Både Mangors og Sørsdals brev er slik.

Det er mange grunner til at privatbrevet som fenomen har hatt sin tid – en tid med en begynnelse og en avslutning. For folk flest i det gamle samfunn betydde å skrive brev både at man behersket tekstligheten²² og at man hadde fjerne bekjente eller et nettverk som det var behov for å holde kontakt med. I Norge er det naturlig å datere begynnelsen til siste del av 1700-tallet. Brevskrivning økte gjennom 1800-årene som en refleks av moderniseringen av samfunnet og av at folkeveksten og urbaniseringen medførte at mange flere fikk flere kontakter langt unna som man ville brevveksle med.²³ Postsendinger skulle betales. Det ble mye smidigere da Norge fikk forhåndsbetalte frimerker i 1855.²⁴ Å sende brev ble enklere.

I 1800-tallets brevflora har emigrasjonen stor betydning, fordi kildekategorien amerikabrev som ble sendt hjem og som ville lokke familie og sambygdinger til å følge etter, kunne være sakprosa om en *iscenesatt virkelighet* som ikke nødvendigvis var representativ for kampen for tilværelsen «over there».

Telegrafi forandret nok forretningskontaktene fra midt på 1800-tallet, men neppe de private brevene.²⁵ Telefonen med sine kobbertråder kom påfallende sent som konkurrent til den skriftlige private kommunikasjonen.²⁶ Ennå i 1970-årene var det vanskelig å få tildelt telefon i Norge.

22 Allmueskoler ble innført i 1739.

23 Se demografisk og allmennhistorisk litteratur om migrasjonsprosessene.

24 Johannessen FE. *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år. Bind I: 1647–1920*. Oslo: Elanders forlag, 1997. Thue L. *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år. Bind II: 1920–1997*. Oslo: Elanders forlag, 1997.

25 Norge hadde telegrafitjeneste 1855–2003.

26 I 1880 ble den første av etter hvert mange norske telefonsentraler åpnet, og i 1974 var alle kjøpt opp, så det var blitt statlig monopol. Automatiseringen, samtaler uten noen telefonsentral, kom fra 1920 og utover.

Fra en forsiktig begynnelse i 1980-årene økte antallet mobiltelefoner dramatisk. Hvem skriver brev til sin mor når man kan prate i timevis med henne i mobiltelefonen? Eller lett kan dra på besøk til henne?

Telefonens kobbernett hadde sine drøyt hundre år. De sammenfaller i tid med skrivemaskinens glanstid fra rundt 1880 til 1980-årene. Skrivemaskinene forenklet brevskrivning, men så overtok e-post og mobiltelefonens tekstmeldinger. Telefaks fra 1980-årene må nærmest ansees som kobbernettets siste krampetrekning. Faks var dessuten sjelden noe alternativ til å sende private brev med gammeldags post.

Oppsummert forsvinner private brev på papir som kilde til folks virkelighet. Hva kommer isteden? Kommunikasjonsformene som erstatter det private brevet, er innholdsmessig annerledes. De etterlater seg dessuten ofte ingen spor. Det er lett å trykke på «send»-knappen og like lett å trykke «slett». Vi får ikke lenger private brev som sakprosa om privatpersoners opplevde virkelighet. Det gjelder å benytte de vi har på egnet måte.²⁷

De private brev har hatt sine to hundre år.

Øivind Larsen

oivind.larsen@medisin.uio.no

Institutt for helse og samfunn

Universitetet i Oslo

Øivind Larsen er professor emeritus i medisinsk historie ved Universitetet i Oslo og redaktør i Michael.

Artikkelen er fagfellevurdert.

²⁷ Kanskje kan digital håndskrifttyding gjøre brevmateriale bedre tilgjengelig i fremtiden. Se: Landsverk J. Lærer maskinen å tyde handskrift. *Forskerforum* 2023; 55 (4): 28–30.